

Учене в движение, за всички, по всяко време, навсякъде!

Книга за информалното учене

Съвместен проект с:

Paritätisches Bildungswerk LV NRW e. V. // Mobilé e. V. // New Bulgarian University // National Polytechnic Museum // OK Study Centre // SPEK - Finnish National Rescue Association // Glotta Nova - Centre for New Knowledge // MKL - Ljubljana City Library // GÜKAMER University of Gaziantep - Research & Application Center for Women's Issues // KSAD - Association of Women's Issues // Асоцииран партньор: Schweizerischer Verband für Weiterbildung SVEB

Предговор

1. Въведение

Използване и използваемост на ръководството	8
Структура на наръчника	11

2. Проектът EASY

Подход, цели и резултати на проекта	14
Партньорство	15
Основни термини, използвани в проекта	18

3. Теоретични основи

Ученето представено в десет пункта – кой предлага повече? Проф. д-р Йост Райшмън	22
Промените в ученето в информационното общество Проф. д-р Клаус Тули	31
Подпомагане на информалното учене в ерата на цифровите медии Проф. д-р Стефан Шоън	35

4. Практически подход

Съвършеният учител на възрастни (COV) д-р Савена Борисова	42
Неформално и информално обучение чрез «състояние на поток» Айда Йеравеч, Йелица Пеган Щембергер, д-р Татяна Драгович, Кармен Шемръл	47
Самостоятелно учене чрез използване на интернет източници Д-р Демир Сервет, проф. д-р Езра Ибаноглу	50
Неформално обучение чрез използване на интернет дискуссионни форуми, неправителствени организации (НПО) и обучители на възрастни Сузана Платан, д-р Сфера Марион	54
Манипулацията в образователните процеси - етика на информалното обучение Карън Блуемке	58
Нов формат на обучение? – Швейцарският фестивал на ученето Рут Джърман	62

Ученето представено в десет пункта – кой предлага повече?

проф. д-р. Jost Reischmann

“Откриване”

Откриването на темата се случва в движение: Пред конгресния център в Сан Антонио (ТХ) имаше карта по-широка от 25 м, поставена в предната част на двора. Аз буквално се спънах и след няколко стъпки аз разбрах, че това беше карта. Аз се оказах в Ню Йорк, гледайки към Сан Франциско. Аз пресичах континента и четях имената на щатите. Аз «леля» към Сан Антонио и се чудя колко е разстоянието, което съм изминал реално със самолет. Аз видях деца, които скачаха от крак на крак от един щат във друг, пеейки имената на различните щати. Това беше момента, в който аз получих просветление: образование в движение – учене ан пасан «learning en passant».

Многообразието на ученето

Самостоятелното учене – преднамерено и (повече или по-малко) подпомагано
Аз си промених посоката на мислене въз основа на книгата на Canadian Alan Tough “Проектът за обучение на възрастни” (1979). В един изследователски проект той пита възрастните: “Научихте ли нещо през изминалата година? Отговорите основно бяха НЕ, освен ако отговарящите не бяха участвали в някакви училищни дейности. Съвсем малка промяна на техниката на въпроса дава възможност на Tough да получи забележителни резултати. Той пита за придобитите определени компетенции: “Научихте ли се да лепите тапети?”, “Научихте ли нещо за заболяванията”, “Научихте ли нещо затова да бъдете родители” – и изведнъж отговарящите се разгорещават. Те не говорят за участието в училище като дейности, а като знания и възможности, които са придобили. И той достига до извода, че възрастните от всички социални страти прекарват ежедневно почти по два часа в “учебни проекти”, 80% от които се провеждат, без каквото и да е педагогическо ръководене. Това води до нашата идея за ученето по провокативен начин: “Дали истинското учене е свързано само с дипломи и сертификати или можем също да говорим за учене, когато учим нещо “само за забавление или за ползване”?

С това започна новата посока на мислене по два различни начина. Докато традиционните подходи на образованието се отнасят до постигането на бъдещи цели и до преодоляване на недостатъците, то сега отправната точка и перспективата се промениха: Вие се интересувате от възможностите на възрастните днес, след което се връщате към миналото с въпроса: При какви ситуации е научено? И това открива един нов клас на изграждане на опит при различни възможности и източници за учене, с една малка забележка. В рамките на андрагогическите дискусии се дебатира промяната на перспективата от “преподаване към учене”. Но също има и друга промяна: перцепцията на различните цели. Знанията затова как да се лепят тапети, как да се спазват диети,

3. Теоретични основи

как да се пригответ сладки – тези цели на ученето рядко се смятат за “сериозни” или “точно” учебни цели. Експанзията на тази перспектива се документира от отчетната система на продължаващото обучение (cf. Kuwan), която регистрира реализираните образователни събития на продължаващото обучение от средата на 90-те години: четене учебници, отнасящи се до заетостта (52%), самообучение чрез наблюдение и опит (50%), краткосрочни събития, като речи, полудневни семинари (37%), указания от колеги или ръководители (34%).

Учене „ан пасан“ като непреднамерено или частично преднамерено учене

Отидох до Гранд Каньон като турист, за да видя нещо, но не и да науча нещо. И все пак си тръгнах с придобити знания: Музеят, където си купих картичка, предлага модели, видео и рекламни брошури, които туристът взема в движение. Отново и отново малки групи се събираха около един рейнджър, който обяснява нещата, които могат да се видят и дори, тези които не се виждат. И на различни места информационни табла, предоставят ботаническа, геоложка или биологична информация.

Пърл Харбър не е далече. И ми отне само няколко минути, за да отида там с автобус. Как по друг начин бих могъл да прекарам останалата част от деня си? В павилион на мемориала на мястото на огнището на Тихоокеанската война на САЩ по време на Втората световна война аз си купих копие от Хонолулу Star-Бюлетин от 7-ми декември, 1941 година, който пише за японските бомбардировки, които току-що са станали. Този вестник ме „научи“, впечатляващо, но повече отколкото моите исторически книги. Дъхът ми спря една гледка, при която стара двойка хвърляше венец от цветя във вътрешното пристанище и след това търсеха името на сина си на панела с имената на хората, които са починали на този ден. Изведнъж си дадох сметка, че войната и смъртта за мен не са вече абстрактен елемент. Бях научил нещо.

„Siehe die Wohnung Gottes bei den Menschen. Den 8. Mai 1868 „(бележка на преводача: „Домът на Бог е сред смъртните“). Прочетох този надпис, написани на стената на една църква. Необичайно църквата се намира в Сан Антонио (Тексас). Защо немски надпис? Защо тази дата? Защо с тези букви, които аз знам от моята църква? Аз влизам в църквата и откривам познатия интериор с Кръста, изписани на немски език, познатите светци - и (на английски език) постер (моля, дари 50 цента), в който немски имигранти пишат за родния си град, за техните трудности и че за първи път проповед е проведена на английски език в тази църква през 1908 г. (преди това само немски се е говорило). Това обучителен епизод продължи 10 минути - но аз все още мисля за това днес.

Стига с примерите, но те показват различното разбиране за ученето по-добре, отколкото показаните пет подхода по-горе:

- Съдържанията бяха различни: Това не са историческите факти, които можех да науча по-добре от „Истинска“ историческа книга и да ги запамята, а автентичността на копието на бюлетина, образът на възрастната двойка, които биха могли да бъдат баби и дядовци, които все още скърбят за сина си. Това не са геоложките слоеве на Големия каньон, над който първоначално се наведох, а незабравимото пиянство на очите, които те оставят без дъх.

Въпреки това: За тези примери поне, аз придобих известни традиционни знания и умения чрез използване на източници за традиционното обучение (експерти, лексикони, геоложки/исторически учебници), както и някои нетрадиционни (в-к, пощенски картички, брошура).

- Мотивацията беше различна: Аз не посещават тези места, за да науча нещо или поне не на пръв поглед. Така, освен обучението, което е изрично предназначено има също и учене, което аз „взимам, вървейки по пътя“ - понякога дори: учене, което аз по-скоро бих избегнал (напр. какво трябва да направя, когато пропусна моя свързващ полет).
- Начинът на учене е различен: Не е имало учебно занятие автодидактично самоорганизирано обучение. И нито една от тези ситуации не е продължила, колкото един урок или дори седем часа - дори когато добавя времето за обучителните епизоди за четене на рекламни брошури, дискусии за това или търсенето в речника.

Въпреки това: използвах ресурси, които институциите са подготвили с цел да обучават и които ме подтикват да науча. Тъй като малкият „музей“ на ръба на Големия каньон (Може би е построен, за да накара хората да купуват сувенири) със своите модели и артефакти, или киното в Пърл Харбър (което включва магазин за сувенири и експерти от местното историческо общество, което също е един подкрепящ член), което документално показва, че очевидно има определени специалисти по области на знание по въпросната тема и експерти - медиатори с намерение да обучават - което аз с благодарност приех с чувството на „обучаван“.

Всички тези примери показват: учене се осъществява в цялата широта на живота някои неща ежедневно, други в движение, някои неща в учебни ситуации, други при житейски ситуации през целия живот и в цялата му широта. И затова освен термина „през целия живот“ въвеждаме и термина „в цялата му широта“.

3. Теоретични основи

Многообразието на ученето - обобщено в понятието „образование в цялата широта на живота“

С концепцията за „образование в цялата широта на живота“, която съм публикувал на немски език за първи път през 1995 искам да подчертая, разнообразието на различни форми, начини и поводи за обучение. Аз разграничавам две форми на преднамерено обучение, (външно насочено и институционализирано и самостоятелно автодидактично) и три форми на непреднамерено учене (виж глава 1). За частта на непреднамереното или само частично преднамереното учене, аз избрах термина „учене ан пасан „. Изборът на този елемент е свързан с опит за препъване през карта на САЩ, споменат в началото: Какво ми хареса в този термин: той изразява действие, напредък, движение, с цел запознаване с нови неща и хора, и стремеж да продължиш напред. Тази асоциация описва по-добре какво се има предвид от всички термини, които са били използвани до този момент за този тип учене като неформално, информално и непреднамерено, които само определят негативно, което не е взето предвид.

Все пак трябва да се предупреди за опасността от частично романтична представа за учене през цялата широта на живота. Тъй като не само добри неща, но също и лоши неща се научих ан пасан: оспорване на държавата, политически радикализъм, религиозен фундаментализъм. Как и защо да лъже, да предаде, да си пробива път с лакти, да се оттегли, да не зачита другите и да отстояват собствените си предразсъдъци е това, което се учи ан пасан в биографични житейски ситуации. Докато при програмите за обучение, предоставени от институциите, съдържанието и целите са избрани рационално и отговорно, но не съществува нормативна регламентация за индивидуалното обучение: Всеки може да избере това, което той или тя обича, няма кой да помогне по време на суша, с меандрите и при коленен рефлекс реакции. Това е общ недостатък на всички предметно ориентирани образователни подходи. Също така пълнотата или уеднаквяване не са силните страни на обучението ан пасан, общи и задължителни съдържателни програми не може да се изработят много неща са ситуационни, индивидуални, между другото. Ако точността, пълнотата на единството /задължителното е преднамерено учене, то ан пасан не е правилният начин затова. Също комплексните систематични и високо стандартизирани съдържания не са адекватни: Само много малко хората учат чужд език ан пасан - речник и няколко урока в образователен център за възрастни способстват за постигането на различно начало ... От друга страна: „като активни граждани“, „солидарност“, „милосърдие“ не може да се научат без достатъчно учене ан пасан. Въпреки това концепцията за образование през цялата широта на живота може да бъде полезна при обясняване на непоисканите учебни резултати, тъй като обяснява как те противоречат с резултатите от декларираните и заявените учебни резултати. Възприемането и обяснението може да помогне да се избегнат нежеланите резултати. „Как хората да постигнат това, което знаят, какво могат да правят и какви са те?“ Това е първоначалният въпрос. Този въпрос се оказва генеративен, защото помага да се идентифицират и описват различни начини за обучение, ситуации на учене и идеи за обучение. „Ученето ан пасан „ е интергрирано като част от концепцията за „ образование през цялата широта на живота“.

Следващата стъпка: „съставно (композиционно) учене“

Какво не е отразено в структурната схема на образованието през цялата широта на живота в различните клетки и това, какво е само загатнато в долу написаното (и което след това не е във фокуса на моето внимание)? Тези форми не съществуват изолирани една от друга. Особено дидактичните подходи се съсредоточават върху разглеждането на само едно поле („Как да организирам курс?“ - „Как да подкрепите автодидактичното учене? „). В реалността в живота на възрастните ученето често става на работното място, в свободното време, в семейството, при забавление, под напрежение и неизбежни ситуации, през смях, плач и скука. По-специално биографичният подход на андрагогиката посочи интеграцията на контекста. Ако погледнем по-отблизо горните примери показват, взаимодействието на различните учебни ситуации, учебни помагала и учебни цели: пощенски картички, филми, речи, проби и грешки, четене, правене.

Обучителните проекти, описани от Алън Труден също потвърждават използването на различни учебни източници. Но собственият опит е достатъчен, за да потвърди състава на различните учебни източници: Ако отидете на обучение често различни възможности за обучение се откриват: Вие изведнъж се срещате „частични-експерти“, които споделят своя опит, ще откриете съответните списания (статии) на железопътни гари, на павилиони или при вашия фризьор, при използването на упътвания и продуктови листовки, правите опити и получавате помощ от другите, намирате учебни страници и групи за подкрепа - и намирате оферти на регионални учебни заведения. Но може да е и обратното: Започвате с курс в продължаващо обучение - и след това започвате дейности, които продължават ученето. В интервю в рамките на изследване на съставно (композиционно) учене интервюираната описва начина си на учене на фотографиране, който стартира с познат: „Посещавах курс по фотография в продължение на шест съботи, тогава аз просто започнах да снимам направо ... За щастие можех да попитам моя познат. Той наистина ми помогна много. И разбира се аз трябваше да опитвам отново и отново, за да се подобря, да опитам нещо ново .... След това си купих едно списание за фотография ... в последно време имаше нещо за известен фотограф по телевизията .... Това е, което аз пробвах ... „(Ellner 2000 г., стр. 39 и сл.). Участвайте в един курс, опитайте, помолете приятел, списания, телевизия, опитайте пак: Това са всички взаимодействащи елементи на „състава - композицията“.

3. Теоретични основи

Приложения на практика: За да видите, използвате и подпомагате при образование през цялата широта на живота

Тук не може да става дума за „дидактика на образованието през цята широта на живота“. Но няколко предложения могат да бъдат дадени, затова какви съображения да се имат предвид при прилагането на тази теоретична концепция при образованието на възрастни.

1. Можете ли да „направите“ обучение „ан пасан? - Определено. Не и по начина, по който се тръби успехът от ученето на обучаемите - това не е възможно с инструктивно-ориентираните или тренинг-ориентираните форми на обучение. И разбира се - затова вече стана дума – ученето няма неизбежността и ангажимента институционалното циркулярно учене. Но е възможно да се организират ситуации, така че ученето ан пасан и ученето през цялата широта на живота да се състои, които да подкрепят вероятността за успех от обучението „ан пасан и на ученето през цялата широта на живота.

2. Разпознаване на ученето, когато то се провежда: фестивал, работа, разговори в кафенето, това са всички дейности, които водят до учене като вторичен ефект. Ученето при необичайна форма често не се признава като учене - и поради това не се използва и оценява. Два примера: Участниците в едно обучение закъсняват след почивката, защото те оживено обсъждат темата на часа. Дали учителите оценяват това като нарушение или шанс да се научи? Още по-трудно е да се признае учене, когато не само като форма, но и съдържанието е различно от официалната учебна програма: Ако участниците или курс се настанят в хотел от техния работодател, какво те научават за оценката им от тяхната компания? И обратното: Кои трябва да бъдат настанени според размера на пътните разходи на гражданските услуги (46 германски марки на нощ), какво той/тя научава повече за оценката си от техния работодател? И признаваме ли, как това обучение на бюрократичен манталитет „се преподава“ ан пасан ?

3. Учене, като се опитва нещо и като се провежда нещо: Ако ученето се случва в контекста на живота, ако това е обвързване със съществуващите неща и е основа за по-нататъшно обучение, то това води до макро-дидактически, както и до микро-дидактически резултати. Участник-ориентираната теория твърди, че „взема обучаемите, оттам където те са“. Въпросите и проблемите на обучаемите не се установени по този начин. Само възможностите за учене за съществуващите въпроси и проблеми се предлагат. Повече внимание трябва да бъде насочено към (информалното) учене, успоредно с учебната програма в рамките на, но и извън курсове, както и да продължи след завършване на учебната последователност.

4. Завърши съществуващите, признай недостатъците: Някои ситуации от ежедневието водят до въпроса: Какво ще ни каже този фонтан? И сега да се научи или не нещо е въпрос на нисък праг, тъй като подкрепата на ученето е лесно достъпна. Листовка, която може да бъде взета от кутията до фонтана води до учене. Други оферти могат да се добавят (вж. Wolf). Градски пътеки, еко-пътеки, листовките при входа на църквата са различни възможности за достъп до учене - където тези медии може да се разработят повече или по-малко подпомагащи ученето. Импулсът за учене вече е даден само достъпът до ученето трябва да бъде завършен.

5. *Дайте импулси, „осигурете ситуации за учене“* Учебен обмен, консултантски оферти, горещи линии, проекти и групи за подкрепа, спокойно място за разговори, като се осигури връзка с лица за контакт – всичко това са нови задачи за култура на учене в перспективата на „образование през широтата на живота“. Следователно ще има нови задачи за институциите и учителите на възрастни : „да осигури ситуации за учене“, които излизат извън офертирането на учебни часове.

Задача и цел на този подход на учене през широтата на живота е да поддържа една приятелска учебна атмосфера и следователно да покани хората да вървят по пътя на ученето през целия живот и през цялата широта на живота. Това не е съвсем нова идея за църковно образователни институции. Част от това вече е обмислено и е направено „ан пасан“. Експлицитното оценяване може да засили и подкрепи съществуващия подход. Можете да намерите пълна версия на речта и библиография на документацията на компактдиск (CD).

За обучението, организирано от институции – по традиционен или „нетрадиционен“ начин

Идея за учене 1 - външно-организирано, институционализирано, затворено учене: Обучаемият трябва да отиде в институция за завършване на даден учебен план (традиционното обучение да присъстват в учебното заведение). Училищата за шофиране, за танци, музикалните училища може напълно да бъдат включени тук.

Идеята за учене 2 - външно-организирано, институционализирано, отворен подход за учене: Офертата за учене достига до обучаемия, той или тя може да избере мястото, последователността и времето, но не и съдържанието, например дистанционно обучение/дистанционно учене „Университети без стени“. Места за обучение, могат също да са библиотеки, храмове, направи си сам магазини, лекарски практики или частни къщи. Но: обучаемият не избира тези места сам; те са организирани за него или нея. Тези оферти за обучение в рамките на външно-организирано занятия може да предоставят на учащия повече или по-малко възможности за избор на собствен начин на учене. Но: решението, дали това е възможно или не, не е работа на учащите, а на учителя или на институцията.

Идея за учене 3 - външно-организирано, институционализирано; учене при отворено съдържание: Тук учащият също може да вземе решение за съдържанието и наблюдава на съдържанието. В рамките на традиционните научни изследвания например този начин на учене се прилага чрез писане на тези, където темата и формата е избрана от студента и само официалните стандарти са задължителни. Докато идея за учене 1 и 2 може да завърши с квалификационен сертификат, при офертите за учене с отворено съдържание това не се предвижда.

Идея за учене 4 - съществуващите знания и умения са сертифицирани: Докато първите идеи за учене приемат, че процесът на обучение на учащите се трябва да се организирана то тук се приема, че възрастните вече са придобили знания и умения по различни начини: чрез незавършени образователни степени, чрез курсове за обучение на възрастни, чрез професионално продължаващо обучение, чрез хобита или по време на тяхното свободно време. Тази „оценка на предварителното учене „може да се направи или въз основа на придобити сертификати или чрез демонстриране на знания и способности при изпит.

3. Теоретични основи

Идея 5 - преднамерено-автодидактично, самостоятелно учене: С намерението да придобият определени знания или умения, учащите често използват различни ресурси - списания, приятели, търговци, занаятчии, ръководства, опит и грешка, но също (частично) институционализирано обучение чрез изграждане на центрове, библиотеки, образователни институции - изцяло или частично: вие стоите настрана, когато имате това, което искате. Целта е не сертификат, с разменна стойност, но с полезна стойност или „просто защото е интересно „. Обучаемият „композира“ формите и начините си за обучение от тези ресурси и сам взема решение по съдържанието и целите.

Идея за учене 6 – частично- преднамерено учене: Има действия, които не възнамеряват учене, но които включват или изискват учене: Вие специално тръгвате на пътуване, на концерт, развивате хоби или гражданска инициатива. Вие приемате ученето, което се случва или е необходимо за това. По-късно знаете точно по време на коя ситуация сте придобили знанията и уменията, но тази част от обучението не би била достатъчна, за изпълнение на съответната дейност. Спомнете си дейността, но страната на ученето остава скрита. Често не се определя учебна цел за този вид частично преднамерено учене - само след това разбирате какво сте научили от посещението на концерт или в група за подкрепа.

Идея за учене 7 – непреднамерено учене: Има външни инциденти („критичен личен опит“), които не са планирани и не са очаквани и ни препращат към предишни знания и опит, с цел разработване на нови гледни точки, които ни „учат“ на нещо независимо дали искаме или не: при инцидент, кризисна ситуация, карта, на която се препъвате. Тези инцидентни промени може да включват шок или забавно прекарано време, справянето с които понякога отнема няколко минути или няколко години. Причината за ситуация остава идентифицирана в паметта.

Идея за учене 8 – непреднамерено, скрито, мозаечно учене: Ако се има предвид това, което човек може да прави - не това, което той или тя трябва да се научи – тогава откривате знания, умения и нагласи от необясним произход. Това може да е сложно явление (като това да станеш родител, поемане на отговорност), но и също обикновени умения (отваряне на нова капачка на бутилка): Очевидно е било научено в даден момент (може би преносими умения, може би принципи или структури), но нито учащия, нито наблюдателя са в състояние да посочат ситуацията в която това е било научено.

Идея за учене 9 – съставно (композиционно) учене: Много от учебните резултати не се получават от един учебен опит, но от комбинацията, „Композиция“ от различни учебни източници, от преднамерено търсени и случайни, от самостоятелно учене и от предоставени оферти. Тази „композиция“ се създава от отделния учащ според неговите способности и потребности.

Идея за учене 10 - ученето като „отворен проект“ Ученето може да се разглежда като „отворен проект“ на индивидуални и непредсказуеми елементи, композиции и резултати. Не в прогнозата, а в рамките на прегледа, смисълът на линиите на учене могат да бъдат открити. Въпреки това и тук ще зависите от възможностите за случайното учене, което решава дали отвореният проект за обучение ще се провали или ще доведе до съществени резултати.

Литература:

- Cann, Roger J.: Incidental learning. In: *Adult Education* 57.Jg. (1984), H.1, S. 47-49.
- Dohmen, Günther (1996): *Das lebenslange Lernen. Leitlinien einer modernen Bildungspolitik*. Bonn: BWFT.
- Ellner, Heidi (2000): "Kompositionelles Lernen" – Untersuchung über eine übersehene Dimension des Lernens Erwachsener. Diplomarbeit im Studiengang Pädagogik an der Universität Bamberg.
- Hiemstra, Roger/Brockett, Ralph G. (1994): *Overcoming Resistance to Self-Direction in Adult Learning*. *New Directions for Continuing Education*, no. 64. San Francisco: Jossey-Bass.
- Penland, P. R. (1977): *Self-Planned Learning in America*. Pittsburgh: University of Pittsburg.
- Reischmann, Jost (1980): Hochschul-Diplome ohne Hochschul-Besuch. *The New York Regents External Degree*. In: *Volkshochschule im Westen* 32. H. 2, S. 84-86.
- Reischmann, Jost (1988): *Offenes Lernen von Erwachsenen. Grundlagen und Erprobung im Zeitungskolleg*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.
- Reischmann, Jost (1995): Die Kehrseite der Professionalisierung in der Erwachsenenbildung: Lernen „en passant“ - die vergessene Dimension. In: *Grundlagen der Weiterbildung - Zeitschrift*, 6. Jg, H. 4, S. 200-204.
- Reischmann, Jost (1996): *Andragogik - Wissenschaft von der Bildung Erwachsener. Alter Name für eine neue Sache*. In: Derichs-Kunstmann, Karin / Faulstich, Peter / Tippelt, Rudolf (Hg.): *Qualifizierung des Personals in der Erwachsenenbildung*. Beiheft zum Report. Frankfurt: Deutsches Institut für Erwachsenenbildung. S. 14-20.
- Reischmann, Jost (1998): Die Wunderwelt selbstgesteuerten Lernens. In: Hoffmann, Nicole/von Rein, Antje (Hg.): *Selbstorganisiertes Lernen in (berufs-) biographischer Reflexion*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, S. 57-71.
- Reischmann, Jost (2002): Lernen hoch zehn – wer bietet mehr? Von „Lernen en passant“ zu „kompositionellem Lernen“ und „lebensbreiter Bildung“. In: Bergold, Ralph/Dierkes, Petra/Knoll, J.rg (Hg.): *Vielfalt neu verbinden – Abschlussbericht zum Projekt „Lernen 2000plus“* (Kath.Bundesarb.gem. f. Erw.bildung). Recklinghausen: Bitter, S. 159-167.
- Reischmann, Jost (2009): Formen des Lernens Erwachsener. In: Fuhr, Thomas/ Gonon, Philipp / Hof, Christiane (Hg.): *Handbuch der Erziehungswissenschaft, Band II/2 Erwachsenenbildung Weiterbildung*. Paderborn: Sch.ning, S. 851-862.
- Rogers, Carl (1974): *Lernen in Freiheit*. München: Kösel.
- Tough, Allen (21979): *The Adult's Learning Projects*. Toronto: The Ontario Institute for Studies in Education.